

Bogumił Ostrowski, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2013, 272 s.

Badania białorutenistyczne w Polsce mają długą i bogatą tradycję. Dotyczyły i dotyczą one przede wszystkim obszaru występowania gwar białoruskich, czy też szerzej – wschodniosłowiańskich, na terytorium Polski. W okresie międzywojennym były to np. prace Leszka Ossowskiego¹, Jerzego Tarnackiego², czy Zdzisława Stieberta³. Odnosiły się one do terytorium występowania gwar białoruskich lub poleskich, które wchodziło w skład ówczesnego państwa polskiego. Intensywny rozwój badań białorutenistycznych nastąpił po II wojnie światowej, a następnie po zmianach politycznych 1989 roku. Pracownicy katedr białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu w Białymstoku, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytutu Sławistyki (dawniej Słowianoznawstwa) PAN i innych jednostek wydali dziesiątki publikacji, nierzadko prac monumentalnych i przełomowych⁴. W znakomitej większości dotyczą one języka i gwar białoruskich występujących na obszarze współczesnej Polski.

O wiele rzadziej tematem badań polskich dialektologów jest język białoruski i gwary białoruskie występujące na Białorusi. Warto tutaj wymienić prace takich badaczy, jak monumentalne i nowatorskie dzieło stworzone pod redakcją prof. Elżbiety Smułkowej⁵, a ukazujące słownictwo wielojęzycznych mieszkańców Brześkowszczyzny, czy niezwykle ważną monografię prof. Niny Barszczewskiej prezentującą język białoruski na emigracji i postrzeganie białoruszczyzny przez emigrację⁶. Dwie prace opisujące całościowo gwary białoruskie, pierwsza z nich, napisana przez Władysława Kuraszkiewicza, to *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*⁷, a druga to

¹ L. O s s o w s k i, *Zagadnienia językowe Polesia*, Warszawa 1936.

² J. T a r n a c k i, *Atlas językowy Polesia*, Warszawa 1939.

³ Z. S t i e b e r, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, Warszawa 1938.

⁴ Wymienienie wszystkich badaczy i ich ważniejszych prac w tym zakresie nie jest realne.

⁵ *Brześkowszczyzna. Pamięć i współczesność. Tom 1. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011; *Brześkowszczyzna. Pamięć i współczesność. Tom II. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców regionu (Słownik brzeski)*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2009.

⁶ Н. Б а р щ э й с к а я, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, Варшава 2004.

⁷ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1963.

Dialektologia białoruska, stanowiąca obszerne kompendium wiedzy o gwarach białoruskich⁸.

W nurt tych badań wpisuje się książka Bogumiła Ostrowskiego, wieloletniego pracownika Instytutu Języka Polskiego PAN, pt. *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*, będąca monografią habilitacyjną. Stanowi ona zwieńczenie wieloletnich zainteresowań naukowych polskiego badacza, dotyczących m.in. gwar na terytorium Grodzieńszczyzny, a w szczególności leksyki z zakresu meteorologii. Autor napisał już na ten temat szereg publikacji⁹. Artykuły te, przekonstruowane oraz poszerzone o dodatkowe materiały i analizę, stały się podstawą kolejnych rozdziałów recenzowanej monografii. Jak podkreśla Autor, publikacja ma ukazać przede wszystkim zagadnienia związane z adaptacją zapożyczeń polskich w gwarach grodzieńskich w ujęciu historycznym oraz wybrane zagadnienia leksykalno-semantyczne, wykorzystujące metodologie z zakresu etymologii i etnolingwistyki, a odnoszące się do grodzieńskiego słownictwa meteorologicznego.

Monografia, wydana w 2013 roku w Krakowie nakładem Instytutu Języka Polskiego PAN i licząca łącznie 272 strony, rozpoczyna się od rozdziału wstępnego. Autor szczegółowo ukazał historię Grodna, w mniejszym stopniu samej Grodzieńszczyzny (łącznie aż 14 stron), powołując się na badaczy zarówno polskich jak i białoruskich, reprezentujących różne dziedziny nauki – historię, archeologię i językoznawstwo. Zaprezentowanie uwarunkowań historycznych niewątpliwie pozwoliło lepiej zrozumieć czytelnikowi procesy językowe zachodzące na tym obszarze.

Badacz ukazał również miejsce gwar grodzieńskich w systemie języka białoruskiego. Zaliczane są one przez lingwistów do grupy gwar grodzieńsko-baranowickich, wchodzących w skład dialektu południowo-zachodniego. Na części obszaru administracyjnej Grodzieńszczyzny występują ponadto gwary środkowobiałoruskie. Drugi podział, na tzw. strefy gwarowe, odnosi ziemie tego obszaru do strefy gwar północno-zachodnich oraz strefy gwar centralnych. Specyfika strefy północno-zachodniej wynika z wielowiekowych kontaktów białorusko-polsko-bałtyckich, co odzwierciedla się właśnie przede wszystkim w słownictwie tego pogranicza. Autor wylicza następnie najważniejsze cechy językowe, charakterystyczne dla Grodzieńszczyzny, przede wszystkim fonetyczne, morfologiczne, rzadziej składniowe

⁸ N. B a r s z c z e w s k a, M. J a n k o w i a k, *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012.

⁹ Można tu wspomnieć chociażby: B. O s t r o w s k i, *Grodzieńska terminologia meteorologiczna. W kręgu pogody i niepogody, chmur, deszczu i mżawki*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków 2002, s. 521–531; B. O s t r o w s k i, *Terminologia meteorologiczna w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica” 27, Warszawa 2003, s. 117–128; B. O s t r o w s k i, *Nazwy suszy / upału oraz terminologia wiatru w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica” 28, Warszawa 2004, s. 97–107; B. O s t r o w s k i, *Słowiańska terminologia związana z mrozem, zimnem i chłodem*, [w:] *Językoznawstwo historyczne i typologiczne. W 100-lecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego*, red. L. Bednarczuk, W. Smoczyński, M. Wojtyła-Świerżowska, Kraków 2008, s. 533–548 oraz inne artykuły.

i sporadycznie leksykalne, podając je za pracą białoruskiej badaczki Tacciany Ściaszkowicz¹⁰.

Trzecia część rozdziału monografii została poświęcona opisowi źródeł materiałowych. Badacz ekscerpował materiał przede wszystkim ze słowników gwarowych, napisanych przez różnych dialektologów (Т. Сцяшкoвiч, А. Цыхун, М. Даніловiч, П. Сцяцкo) i ukazujących okres kilkudziesięciu lat, od czasów po II wojnie światowej po dzień dzisiejszy. Źródłami uzupełniającymi były słowniczki ukazujące leksykę małych regionów (np. Żelweńszczyzny), czy nawet pojedynczych miejscowości (np. Strzelce, Bereżno i in.) oraz inne publikacje naukowe traktujące o obszarze Grodzieńszczyzny. Autor przedstawił również krótką charakterystykę wykorzystanych słowników. Analizowana leksyka była ponadto porównywana z materiałami takich prac, jak: *Słownik gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*, *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* czy *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*.

Jak czytamy we wstępnym rozdziale, Autor zawęził swoje badania geograficznie do Grodzieńszczyzny (dokładniej do obecnego obwodu grodzieńskiego), a materiałowo do słownictwa wyekscerpowanego ze słowników. Obszar ten jest niezwykle ciekawy tak historycznie, jak i językowo – stykały i stykają się tam różne narody (Białorusini, Polacy, Żydzi, Litwini), wyznania (katolicyzm, prawosławie, judaizm) i języki (polski, białoruski, rosyjski, litewski). Autor jako cel swoich badań wybrał zatem region bogaty i interesujący w materiał, ale też, ze względu na swoją specyfikę, trudny do opisu i wymagający analizy nie tylko materiału polskiego, białoruskiego, ale sięgnięcia do czasów historycznych oraz porównania z językami bałtyckimi.

Pierwszy zasadniczy rozdział publikacji, zatytułowany *Grodzieńskie słownictwo o polskiej proveniencji*, traktuje o leksyce, która najprawdopodobniej jest polskiego pochodzenia. Rozpoczyna go podrozdział o klasyfikacji polonizmów w języku białoruskim. Autor dokonuje krótkiego przeglądu stanu badań nad polonizmami w języku białoruskim (także starobiałoruskim, z okresu Wielkiego Księstwa Litewskiego), sięgając m. in. do publikacji białoruskich klasyków – A. Żurawskiego czy A. Bułki, a z polskich badaczy np. do prac L. Citko. Za innymi badaczami Ostrowski wydziela trzy grupy zapożyczeń: formalno-semantyczne (zapożyczenia właściwe); kalki strukturalne (słowotwórcze) i kalki semantyczne oraz podaje trzy okresy wzmożonego zapożyczania polonizmów do białoruszczyzny: okres XIV–XVI wieku, lata 20. XX wieku oraz lata 90. XX wieku. Autor monografii podaje ponadto przykłady tychże polonizmów, nie tylko leksykalnych, ale również fonetycznych czy gramatycznych. Badacz zwrócił uwagę nie tylko na zapożyczenia, które trafiły do j. białoruskiego poprzez piśmiennictwo czy literaturę, ale również na gwarowe, będące efektem kontaktów ustnych

¹⁰ Т. Сцяшкoвiч, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск 1983.

ludności zamieszkującej badane terytorium. Spośród wszystkich zapożyczeń, liczących około 3000 leksemów, aż 36% stanowią polonizmy, 18% germanizmy, 16,5% bałtyzmy, 14% łacynizmy, a ponadto można wydzielić greczyzmy, galicyzmy, turkizmy, czy nawet hungaryzmy.

Autor podkreśla, że 1/3 zapożyczeń gwarowych posiada swoje ekwiwalenty w tekstach starobiałoruskich, co oznacza, że mają dawny rodowód, a nieco ponad 70% to leksemy zaadaptowane na przełomie XIX i XX wieku – z czego 54% bezpośrednio od języka „dawcy”, czyli polszczyzny, a 46,2% poprzez inny język. Aż 80% zapożyczeń w białoruskich gwarach stanowią rzeczowniki. Badacz podkreśla, że wiele wyrazów, które zostały zapożyczone do gwar grodzieńskich, cechuje fonetyka i / albo struktura polskich etymonów oraz to, że nierzadko trudno jest jednoznacznie określić, czy mowa jest o zapożyczeniu leksykalno-fonetycznym, czy też tylko fonetycznym.

Kolejna część rozdziału została poświęcona adaptacjom fonetycznym. Autor publikacji analizuje je w aspekcie diachronicznym, sięgając do czasów funkcjonowania języka prasłowiańskiego oraz staro-cerkiewno-słowiańskiego i podając przykłady zapożyczeń odnoszących się do różnych grup tematycznych, tj. nie tylko związanych z meteorologią. Są to:

- adaptacja wyrazów z samogłoską nosową w polskim etymonie: a) z samogłoską [e]; b) zapożyczenia grodzieńskie z samogłoską [a] w polskim etymonie;
- adaptacja wyrazów z polskim ortograficznym *rz* (etymologicznym [*r’]);
- adaptacja wyrazów z polskim *ó* (tzw. pochylonym [o]);
- adaptacja wyrazów z polskim rezultatem rozwoju psł. grup *TǎrT, *TǎlT, *TelT;
- adaptacja wyrazów z polskim wynikiem realizacji psł. sonantów.

Autor publikacji analizuje również adaptacje fonetyczno-słowotwórcze:

- wyrazy z grupą spółgłoskową [dl] [tl] oraz rzeczowników z suf. *-dlo*; przykłady adaptacji słowotwórczej:
- wyrazy z sufiksem *-isko* (wobec form z sufiksem *-išče*).

Autor doszedł do wniosku, że niektóre podstawy derywacyjne polskiego pochodzenia, mimo że są powszechne w innych regionach Białorusi i białoruskim języku literackim, to akurat na Grodzieńszczyźnie cechuje je największa żywotność. Jest to jak najbardziej związane z bliskością języka polskiego i mocnymi polskimi wpływami na analizowanym przez badacza obszarze. Autor pod koniec każdego podrozdziału dokonuje ponadto krótkiego podsumowania przeanalizowanego typu zapożyczenia, ukazując pewne prawidłowości i dosyć rzadkie wyjątki.

W drugim zasadniczym rozdziale analizowane jest grodzieńskie słownictwo meteorologiczne. Zostało ono ukazane w szerszym aspekcie –

ogólnosłowiańskim oraz etnolingwistycznym. Omawiane słownictwo przyporządkowano odpowiednim grupom leksykalno-semantycznym. Jak zwraca uwagę sam Badacz, wiele leksemów jest bardzo dawnego pochodzenia, są one wspólne dla wielu języków słowiańskich i pochodzą z epoki prasłowiańskiej, a czasami nawet z okresu wspólnoty indoeuropejskiej. Poszczególne wyrazy odnoszące się do zagadnień meteorologicznych mają ponadto różny zasięg geograficzny. Na szczególną uwagę w mowie gwarowej i potocznej zasługuje niezwykle bogactwo nazw określających warunki atmosferyczne w stosunku do terminologii oficjalnej.

Rozdział drugi rozpoczyna się od przeglądu literatury traktującej o słowiańskiej leksyce meteorologicznej – prac badaczy z różnych krajów, a odnoszących się do słownictwa polskiego, bułgarskiego, ukraińskiego, rosyjskiego i in. Ważnym źródłem były ponadto słowniki etnolingwistyczne (np.: j. rosyjskiego pod red. N. Tołstoja; j. polskiego pod red. J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej), czy prace etnograficzne. Autor nie ograniczył się tylko do prac typowo naukowych, ale nawiązuje również do meteorologii ludowej. Jest to jak najbardziej uzasadnione. Wiele ludów, w tym Słowianie, od setek lat obserwowało zjawiska atmosferyczne, otaczającą ich przyrodę, starając się zrozumieć zachodzące procesy, i otaczało kultem np. słońce, gwiazdy czy księżyc. Temu wszystkiemu trzeba było nadać jakieś nazwy, które nierzadko odbiegają od oficjalnych.

Kolejna część rozdziału drugiego została poświęcona analizie leksykalno-semantycznej słownictwa meteorologicznego. Autor podzielił ją na grupy: *ładna pogoda, brzydka pogoda, chłód / zimno, pochmurna pogoda / nazwy chmur i obłoków*. Dalej Badacz analizuje opady atmosferyczne, wydzielając następujące kręgi znaczeniowe: *deszcz (przelotne opady, opady ulewne, opady długotrwałe, czasowniki określające opady deszczów, zjawiska towarzyszące opadom: tęcza, piorun, grzmot, grom, błyskawica), mżawka, mgła, grad, śnieg, szron i szadź, rosa*. Trzeci podrozdział odnosi się do nazw *zawiei / zamieci (burzy śnieżnej)*, a kolejne podrozdziały do: *odwilży, powodzi, upału (suszy), wiatru, mrozu, lodu, oblodzenia, zmarzłej ziemi oraz czasowników oznaczających odczuwanie zimna, marznięcie, pokrywanie się lodem* etc.

W drugim rozdziale monografii Autor nie tylko opisał poszczególne leksemy z zakresu meteorologii, ale nierzadko określił geograficzny zasięg ich występowania, pochodzenie czy okres historyczny, z którego pochodzą. Najstarszą warstwę leksyki (prasłowiańskie i nawet indoeuropejskie) stanowią takie słowa, jak *снег, град, слота, паса, вечер, вихор, мороз, лёд*, czyli te, które stanowią pojęcia ogólne, nadrzędne i podstawowe. Kolejną grupę tworzą te wyrazy, które powstały w okresie prasłowiańskim, ale już po rozpadzie wspólnoty językowej, jak *мяцеліца, завіруха*. Najmniejszą grupą

leksyki grodzieńskiej w zakresie meteorologii są zapożyczenia, z języka polskiego (*одвільж, пляга, шроні, слізгота*), litewskiego (*кюдаса*) czy rosyjskiego (*пурга, оцяпляль*).

Recenzowana monografia składa się zatem z dwóch części: zapożyczeń z języka polskiego w gwarach białoruskich oraz charakterystyki terminologii meteorologicznej. Białoruskojęzyczna część ludności Grodzieńszczyzny na przestrzeni lat w sposób naturalny przyswajała nowe słownictwo, dostosowując je do norm języka białoruskiego. Badania Autora dowiodły, że w znamienitej większości leksemy te są realizowane według standardowych zasad, odnoszących się również do całego obszaru białoruskojęzycznego (włączając w to białoruski język literacki), a wyjątków jest w sumie niewiele (np. *пёнтра* 'piętro'). Ponadto w większości zachowało się pierwotne znaczenie leksemy. Na uwagę zasługuje fakt, że Badacz nie ograniczył się tylko do opisanie polonizmów w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny, ale dokonał szerokiej analizy poszczególnych leksemów także w aspekcie diachronicznym (ukazując procesy zachodzące w prasłowiańszczyźnie, czy w staropolszczyźnie), porównując z innymi językami czy formami odnotowanymi w dawnych tekstach, np. starobiałoruskich.

Dogłębna analiza terminologii w zakresie meteorologii wykazała z kolei, że procesy językowe odbywały się na przestrzeni bardzo długiego okresu i dotyczyło to także terminologizacji, co jest widoczne w niejednolitym oficjalnym nazewnictwie występującym w różnych językach (wschodnio-, zachodnio- i południowosłowiańskich), chociaż ta warstwa leksyki jest bardzo archaiczna. Można tutaj przytoczyć chociażby psł. leksem **pogoda*, który był / jest rozpowszechniony praktycznie na obszarze całej Słowiańszczyzny, a jako termin specjalistyczny występuje w j. polskim, j. rosyjskim i j. ukraińskim, podczas gdy w białoruskim mamy *надвор'е*. Większość wyrazów grodzieńskich nawiązuje do semantyki właściwej językom wschodniosłowiańskim, ale w znamienitej większości pochodzenie jest archaiczne – z okresu prasłowiańskiego.

Autor w swojej monografii dokonał kompleksowej i bardzo dogłębnej analizy dwóch wybranych zagadnień odnoszących się do gwar białoruskich Grodzieńszczyzny (polonizmów i leksyki meteorologicznej) z uwzględnieniem bardzo bogatej literatury (nie tylko językoznawczej) oraz porównania na tle ogólnosłowiańskim. Punktem wyjścia dla Autora była żywa mowa, gwary, ale uzupełnił to licznymi przykładami z języków literackich poszczególnych narodów słowiańskich. Publikacja została uzupełniona o indeks ważniejszych wyrazów i form białoruskich (także z zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego, staroruskiego), o indeks ważniejszych wyrazów i form polskich (tak staropolskich jak i gwarowych), indeks wyrazów z pozostałych języków i dialektów (słowiańskich, bałtyckich, germańskich, greckich, perskich, ugrofińskich etc.) oraz o indeks form i wyrazów rekonstruowanych (prasłowiańskich i bałtosłowiańskich).

Nie ulega wątpliwości, że recenzowana publikacja jest bardzo wartościowym dziełem, wypełniającym lukę w dotychczasowych pracach leksyko-graficznych nad grodzieńskim słownictwem. Można ją śmiało porównywać z takimi pracami, jak *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*¹¹, *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle słowiańskim*¹², czy *Метеорологічна лексика українських говорів*¹³. Można mieć nadzieję, że Autor podejmie się napisania kolejnej monografii o gwarach grodzieńskich, ukazującej leksykę w zakresie innej tematyki.

Miroslaw Jankowiak
Warszawa

¹¹ W. Ku p i s z e w s k i, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

¹² V. K o s e s k a, *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle słowiańskim*, Wrocław 1972.

¹³ O. Могіла, *Метеорологічна лексика українських говорів*, Київ 2008.